

Narration of City in Geocriticism: Case study *Rahesh*

Ahmad Shakeri^{*1}, Ehsan Hosseini²

Received: 12/05/2022
Accepted: 27/05/2022

* Corresponding Author's E-mail:
a.shakeri@ihcs.ac.ir

Abstract

Representation of cities and urban spaces in literature is one of the topics of interest in storytelling and narration that has led to the formation of an approach in comparative literature called geocriticism. This approach focuses in parts of its theory on the historical, geographical and identity representation of the city in fiction and works of art. In the first stage of the development of this theory, Geocriticism examines how different types of space are formed in literary works in order to be able to represent the gap between the image of an ideal city and the image of a real city. In this article, "Rahesh" written by Reza Amirkhani has been read with this critical approach and we are trying to determine how the city and urban spaces are represented on human relations. Accordingly, it can be said that the narration of this novel is of a native-sensory type with a monophonic narrative that has prevented the presence of other sounds in the text and also challenges the concept of metropolis in the novel. The main character of the novel aims to preserve parts of urban spaces such as green spaces and human spaces inside the house due to his child's sickness to the point that sometimes the audience feels the existence of «other» called disease, has formed the main character's view of these spaces.

Keywords: Geocriticism, Urban Spaces, Urban Narrative; *Rahesh*.

¹ Corresponding author, Assistant Professor, Department of Cultural Studies, Center for Cultural Studies and Communication, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS), Tehran, Iran,

<https://orcid.org/0009-0001-6581-422X>

² PhD of French Language and literature, University of Tehran, Tehran, Iran

<https://orcid.org/0000-0001-9035-8329>

1. Introduction

The researches related to space analysis is one of the topics that have received attention in the critical literary approaches during last two decades which has led to the formation of various theories and approaches in this field. Based on this, the necessity to read the representation of different types of spaces in different texts on the one hand and the multitude of different narratives on the other hand led to the formation of an approach in literary criticism called geocriticism, which in some texts is translated as geographical criticism in Farsi. The translation that seems to be not representative of all the aspects considered in this approach.

Geocriticism, in continuation of the presented theories about space and time, is considered one of the approaches proposed in the last twenty years, which has an interdisciplinary nature, and in the first phase of the presented theory, it focuses on the historical and geographical origins of the texts; For this reason, at the time of his presentation, Bertrand Westphal tried to remove it from a one-dimensional state and somehow make it dynamic in interaction with other areas of different disciplines. Based on this, it can be said that the efforts of Bertrand Westphal, as professor of comparative literature at the University of Limoges in France, during the evolution of the various phases of geocriticism changed from its focus on literature to cultural and literary studies.

Regarding the Persian sources of geocriticism in Iran, most of activities are focused on the review of Westphal's views in the first period of presenting this theory, and sometimes with a partial view at the field of architecture and urban planning, and in the field of literature and It has been treated less artistically; In such a way that the transformation of its nature is not so clear and specific due to the discourse changes by the theoretician of the work in recent years. In the present research, it is tried to explain the nature of geocriticism as much as possible and then by applying at an Iranian novel by Reza Amirkhani, called *Rahesh*, the main concepts of geocriticism in this

text are determined; Therefore, the main questions of this research are: How author narrates the mutual and tense relations between the city and the citizen and how this is formed. The hypothesis of the research is that Amirkhani's novel, through the creation of a chain consisting of real space, imaginary and utopian spaces, and human spaces, by using linguistic and narrative tricks, has been able to reveal the tension between urban and human elements in the text.

2. Literature Review

Bertrand Westphal in his book *Geocriticism : Real and Fiction Spaces* published in 2007 by Limoges University Press, is considered the most important source of geocriticism. In this work, which is the first part of his theories, Westphal has explained the place of geocriticism in this field by looking at the issue of world literature. After that, he has published three other books, and the book "Infinite Cultural"⁷ with a discourse turn in his ideas is considered as the last work in this field.

In the present study, the general nature of geocriticism has been introduced in a descriptive-analytical manner, and the first concepts of geocriticism have been explained as much as possible, and the components of this critique have also been introduced. Then, in order to show its aspects regardless of geographical boundaries, Rahesh's novel has been analyzed. Rahesh depicts a part of the life of two architectural and urban planning engineers named Lea and Alla, whose job position and Lea's motherly feelings have created a deep gap between them due to their child's asthma. Alaa is one of the senior deputies of the municipality and Lea is an architectural engineer who sees the current context of the city and the wrong decisions of the municipality in urban planning as the cause of asthma in her son and other children and has many conflicts with her husband over this issue. Lea likes the city with the same historical texture of the past and old houses and considers the current texture to be a serious threat to health communication in the city.

---

3. Methodology

Geocriticism can be considered a literary critical approach that includes the study of different types of spaces. In France, Bertrand Westphal explained the concept of geocriticism in detail in several of his works, and in America, Robert Tally believes that geocriticism is a type of literary mapping (Tally, 2008:10). Accordingly, this approach is one of the new approaches in comparative and interdisciplinary studies, which in one perspective, examines the link between literature, space, and the human world, and then, along with urban studies, represents urban spaces from different perspectives. Based on three theoretical concepts and four basic principles, Westphal divides criticism into two categories: "self-centered" and "other-centered". He believes that the human space is the result of the interactions between "self" and "other" and through this interactions, humans come to understand the importance of society. The difference between Westphalian geocriticism and other examples before, is in the important presence of "other". In fact, with the help of geography and geographical determinism, he criticizes a kind of realism in which external reference is very important. In this regard, according to Westphal, there can be two types of relationship between the reality of space and its representation: in the first case, the representation shows a real image, and in the second case, the representation tries to show the reader something contrary to reality. In this articles, we studies the representations of city in this novel via geocriticism.

4. Results

The city in *Rahesh* contains images of the representation of Tehran in two forms: historical Tehran and semi-modern Tehran based on the principles of new urban planning. It is a story of its personahes who spent the early years of her life in a neighborhood in the lower part of the city, and then in one of the best parts of Tehran. The view of the city and urban spaces in this novel is a view based on the narratives of Lea as the main character of the novel; Therefore, in order to better explain the contents and looking at the three principles and four Westphalian concepts, some narratives of the novel have been

examined between the two private and public spaces :1. From Home to City: In *Rahesh*, Tehran's Spaces is narrated from Lea's point of view as an architect and the mother of a child with asthma. In the first description of the city's atmosphere, Lea said, "Tehran has become a section of stone mines with these facades!" The vertical stone mine is amorphous, one area of Tehran (Amirkhani, 1398: 10). First, she defines the territory of the narrative as "one area of Tehran" and then he talks about the city views that he does not have any sense of beauty and she shows the geographical inconsistency of the views to the audience. After this encounter with the city, the audience learns that Lea constantly complains about the buildings and city views. When remembering a memory of his father, she points to another view of the city and mentions it with a sense of disgust. 2. From City to Utopia: The author of the work is trying to "pause" in his movements through the characters of the novel in Tehran in order to give meanings to "spaces" and turn them into "places". It is also through this process that the author inscribes his own meanings on the places or reinforces/experiences the meanings given to the places by others who have already given them in the same "place".

In *Rahesh*, the representation of urban spaces in development is at the center of the story. In this novel, the image of the Tehran and the representation of human relations that surround it are presented through stories that are actually drawn from the mental spaces of the central character of the story. These narrations of the city, which are based on the geocritical approach with the involvement of the senses in the perception of spaces and a multi-sensory view, are important for several reasons in the representation of a metropolis like Tehran: firstly, the whole world of the first character in the story is limited to asthma at the mother's view. For this reason, she considers the mismanagement of mayors and deputies, including his husband, to be the cause of their child's illness and other children who have a similar situation. Second, Lea exposes her husband's mismanagement many times at home, and this adds to the darkness of their relationship. Third, the main character is constantly arguing with his husband about his property, including his father's car and house. The totality of these

images leads to the presentation of an anti-functional atmosphere of the house, which turns the narration of the city into its anti-narration. Based on this, the main character of the novel faces the identity crisis in different spaces, which simultaneously with its destruction, is building an utopia rooted in the past. An ideal city begins with an ideal house, but because the identity narratives of the city are re-identified throughout the novel, an ideal house is not formed in the novel. Finally, the atmosphere of the metropolis is tied to the atmosphere of the father's house, which is an example of an ideal city, through the presence of a child who has asthma and a critical mother. Humans make the city homeless, and the homeless city makes people sick. In front is the fear of destruction and behind the security of the father's house. Humans and the city become so intertwined that it is impossible to escape. As a fictional text, the novel reveals and even creates the hidden reality around us.

References

- Amirkhani, R. (2006). *Rahesh*. Ofogh Publication.
- Behzadfar, M. (1996) , *Identity of City*. Tehran: Shahr Publication .
- Bachelard Gaston. (2001). *La poétique de l'espace* [1957]. Paris: PUF.
- Bakhtine Mikhaïl. (1978). *Formes et temps du chronotope dans le roman*. Recueilli dans le volume Esthétique et théorie du roman : Gallimard.
- Behzadfar, M. (1996). *Identity of City*. Tehran: Shahr Publication .
- Habibi, S. M. (1999). *History of City*. Tehran: Publiction of University of Tehran.
- Westphal, B. (2000). «Pour une approche géocritique des textes», *La Géocritique mode d'emploi*. Limoges, PULIM, coll. «Espaces Humaines».
- Westphal, B. (2007). *La Géocritique. Réel, espace, fiction*. Paris: Minuit.
- Westphal, B. (2011). *Le monde plausible. Espace, Lieu, Carte*. Paris: Minuit.
- Westphal, B. (2019). *Notes géocritiques sur la ville créative, Épistémocritique*. Automne: numéro spécial Géocritique.

دوفصلنامه روایت‌شناسی

سال ۷، شماره ۱۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۲۲۹-۲۶۱

مقاله پژوهشی

DOR: 20.1001.1.25886495.1402.7.14.7.2

روایت شهر در ژئوکریتیک؛ مطالعه موردی رمان رهش

احمد شاکری*^۱، احسان حسینی^۲

(دریافت: ۱۴۰۱/۲/۲۲ پذیرش: ۱۴۰۱/۳/۶)

چکیده

بازنمایی شهر و فضاهاى شهری در ادبیات از جمله موضوعات مورد توجه در روایت داستانی است که موجب شکل‌گیری رویکردی در مطالعات ادبیات تطبیقی به نام ژئوکریتیک شده است. این رویکرد که در ایران به نقد جغرافیایی مشهور شده، در بخش‌هایی از نظریه خود بر بازنمایی تاریخی، جغرافیایی و هویتی شهر در متون داستانی و همچنین در آثار هنری متمرکز است. ژئوکریتیک در نخستین مرحله از پیدایش نظریه خود، چگونگی شکل‌گیری انواع فضا را در آثار ادبی بررسی می‌کند تا به کمک آن بتواند فاصله میان تصویر شهر آرمانی با تصور شهر واقعی را بازنمایی کند. در پژوهش حاضر با نگاه به این رویکرد، رمان رهش نوشته رضا امیرخانی بازخوانی شده است تا چگونگی بازنمایی شهر و فضاهاى شهری و تأثیر آن بر مناسبات انسانی مشخص شود. بر همین اساس می‌توان گفت روایت این رمان از نوع بومی - حسی با روایتی تک‌صداست که موجب جلوگیری از حضور صداهاى دیگر در متن شده است و همچنین مفهوم کلان‌شهر در رمان را دچار چالش می‌کند. هدف شخصیت اصلی رمان،

---

۱. استادیار گروه مطالعات فرهنگی پژوهشکده مطالعات فرهنگی و ارتباطات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

*a.shakeri@ihcs.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0001-6581-422X>

۲. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فرانسه، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

<https://orcid.org/0000-0001-9035-8329>

روایت بخش‌هایی از فضاهای شهری از جمله فضاهای سبز و فضاهای انسانی درون خانه به دلیل بیماری فرزندش است تا جایی که گاهی مخاطب احساس می‌کند وجود یک «دیگری» به نام بیماری، موجب شکل‌گیری نگاه شخصیت اصلی به این فضاها شده است. در همین راستا این مقاله درصدد تبیین کنش متقابل بین فضاهای موجود در کلان‌شهر تهران با تجربه زیسته شهروندان در چارچوب فضای رمان مورد مطالعه است.

واژه‌های کلیدی: ژئوکریتیک، فضاهای شهری، روایت شهری، رمان رهش.

۱. مقدمه

مطالعات مرتبط با تحلیل فضا یکی از موضوعاتی است که در دو دهه اخیر در رویکردهای نقادانه ادبی مورد توجه قرار گرفته و موجب شکل‌گیری نظریه‌ها و رویکردهای مختلفی در این زمینه شده است. بر همین اساس، نیاز به خوانش بازنمایی انواع فضاها در متون مختلف از یک طرف و تعدد روایت‌های مختلف از سوی دیگر، موجب شکل‌گیری رویکردی در نقد ادبی به نام ژئوکریتیک^۱ شد که در فارسی به نقد جغرافیایی ترجمه شده است؛ ترجمه‌ای که به نظر می‌رسد گویای تمامی جوانب در نظر گرفته شده در این رویکرد نیست.

ژئوکریتیک در ادامه نظریه‌های ارائه شده در مورد فضا - زمان، یکی از رویکردهای مطرح در بیست سال اخیر ادبیات تطبیقی به شمار می‌رود که ماهیتی میان‌رشته‌ای دارد و در نخستین مرحله از نظریه ارائه شده، بر خاستگاه تاریخی و جغرافیایی متون تمرکز دارد؛ به همین دلیل در زمان ارائه خود با تغییر ماهیت ادبیات تطبیقی تلاش کرده آن از حالت تک‌بعدی خارج کند و به نوعی موجب پویایی آن در تعامل با دیگر ساحت‌های رشته‌های مختلف شود. بر همین اساس می‌توان گفت تلاش برتران وستفال^۲، استاد

دانشگاه لیموژ فرانسه، در سیر تکامل مراحل مختلف ارائه نظریه ژئوکریتیک به عنوان یکی از رویکردهای میان رشته‌ای در ادبیات تطبیقی، از تمرکز آن بر ادبیات تا مطالعات فرهنگی و ادبی، خوانشی متفاوت از فضا در تعامل با عناصر پیرامون خود است.

در مورد ژئوکریتیک در ایران به عنوان یکی از رویکردهای نقادانه ادبی، پژوهش‌های منسجم و دقیقی صورت نگرفته است و عمده این فعالیت‌ها معطوف به مرور آرای و ستفان در نخستین دوره ارائه این نظریه و گاه با نیم‌نگاهی به حوزه معماری و شهرسازی بوده و در عرصه ادبی و هنری کم‌تر به آن پرداخته شده است؛ به گونه‌ای که دگرگونی ماهیت آن با توجه به تغییرات گفتمانی توسط نظریه پرداز اثر در چند سال اخیر، چندان روشن و مشخص نیست. در پژوهش حاضر سعی شده تا نخست ماهیت ژئوکریتیک تا حد امکان تبیین شود و سپس با نگاه به رمان رهش، مؤلفه‌ها و مفاهیم ژئوکریتیک در این متن مشخص شود؛ از این رو پرسش‌های اصلی این پژوهش بر حول این محور استوار است که آیا رمان رهش قادر به روایت روابط متقابل و پرتنش شهر و شهروند است؟ و چگونه این امر شکل می‌گیرد. فرضیه پژوهش این است که رمان امیرخانی از طریق خلق زنجیره‌ای متشکل از فضای واقعی، فضای تخیلی (آرامانی) و فضاهاى انسان، با به‌کارگیری ترفندهای زبانی و روایی توانسته است تیدگی روابط میان عناصر شهری و انسانی را در متن آشکار کند.

۱-۱. روش پژوهش

در پژوهش حاضر با شیوه توصیفی - تحلیلی نخست به معرفی کلی ماهیت ژئوکریتیک پرداخته شده و مفاهیم نخستین ژئوکریتیک تا حد امکان تبیین و مؤلفه‌های این نقد نیز معرفی شده است. سپس برای نشان دادن وجوه آن بدون توجه به مرزهای جغرافیایی، رمان رهش بررسی شده است.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی درباره مطالعات جغرافیای شهری و انسانی در داخل کشور انجام شده است که در قالب کتاب، پایان‌نامه و مقاله به انتشار رسیده است، اما رویکرد وستفالی به ژئوکریستیک از نظر منابع لازم پژوهشی با کمبود بسیاری روبه‌روست. اگرچه پس از ارائه این نظریه در فرانسه، مطالعه مستقلی در این باره در ایران منتشر نشده است، اما یکی از تلاش‌های مرتبط با این حوزه در سال ۱۳۹۲ در همایشی با عنوان «بازنمایی فضاهای شهری در هنر و ادبیات» مطرح شد. در مجموعه مقالات بازنمایی فضاهای شهری در ادبیات و هنر به مقوله فضاهای شهری از زوایای بینارشته‌ای پرداخته شد و به دلیل وسعت دیدگاه‌های مطرح‌شده در این حوزه، از معماری تا ادبیات و نقاشی و نشانه‌شناسی، به عنوان نخستین تلاش در تلفیق مطالعات شهری و ادبی با یکدیگر به‌شمار می‌رود. وجود چنین اثری در فضای علمی کشور خود نشان از تکثر نظریات جغرافیامحور و گاه آگاهی ناکافی از به‌روز شدن این مطالعات در کشورمان با نظریه‌های دیگر کشورهاست. پس از آن طی سال‌های اخیر چندین مقاله و پایان‌نامه در این حوزه در کشورمان انجام شده است؛ هرچند همگی در زمره تلاش برای فهم ایده اصلی رویکرد وستفالی بوده‌اند. با وجود گذشت بیست سال از ارائه این نظریه در مجامع علمی جهان، هنوز کتاب وستفال در ایران ترجمه نشده است و نظریه‌های ارائه‌شده از وی حاوی نکات پراکنده و گاه متفاوت از ایده اصلی است.

در فرانسه نیز مجموعه مقالات «ادبیات و فضا»^۳ که پس از همایشی به همین نام در دانشگاه لیموژ در سال ۲۰۰۰ منتشر شد، دربردارنده نگاه‌های متفاوت به موضوع جغرافیا و خوانش‌های نو از متون ادبی است. پس از آن، کتاب نویسنده مؤلف شهرش^۴ نوشته ژولیت ویون‌دوری^۵ در سال ۲۰۰۱ توسط انتشارات دانشگاه لیموژ منتشر شد که

مجموعه مقالاتی است دربارهٔ برخورد نویسنده با شهر به مثابهٔ متن که فاصلهٔ میان شهر تخیلی تا شهر واقعی از مباحث مهم این کتاب به شمار می‌رود. متون این مجموعه، شکاف بین شهرهای واقعی و واقعیت شهرها و تصاحب آن‌ها توسط نویسنده را تفسیر می‌کند؛ بدین معنا که گاهی اوقات نویسنده همانند معمار و برنامه‌ریز شهری است که می‌تواند در تخیل خود شهری ناموجود ایجاد کند و تصویری از واقعیت وارونه را به مخاطب نشان دهد. این کتاب خواننده را دعوت می‌کند تا واقعیت شهر را از توهم موجود در متن جدا کند و براساس حقیقت به روایت موجود پرداخت. سپس کتاب برتران وستفال با عنوان ژئوکریتیک: واقعیت، تخیل و فضا^۶ که در سال ۲۰۰۷ توسط انتشارات دانشگاه لیموژ منتشر شده، در سال‌های انتشار خود به‌عنوان مهم‌ترین منبع رویکرد ژئوکریتیک به شمار می‌رود. در این اثر که جزو بخش نخست نظریات اوست، وستفال با نگاه به موضوع ادبیات جهانی، جایگاه ژئوکریتیک را در این زمینه تبیین کرده است. وی پس از آن تا به حال سه کتاب دیگر را نیز منتشر کرده است که کتاب بی‌نهایت فرهنگی^۷ با چرخش گفتمانی در نظریات او به‌عنوان آخرین اثر در این حوزه به‌شمار می‌رود.

نخستین کتاب و دیگر آثار وستفال تا به حال به زبان فارسی ترجمه نشده است، اما از جمله نمونه‌های این پژوهش‌ها در حوزهٔ دانشگاهی ایران می‌توان به «کاربرد ژئوکریتیک در خوانش دو رمان از دو فرهنگ: پاریس در ثریا در اغما و سن قرمز بود» نوشتهٔ مینا مظهری یا «بازنمایی فضا و هویت شهری در شعر سپانلو براساس رویکرد ژئوکریتیک» نوشتهٔ ژاله کهنمویی‌پور و بهناز خواجوی اشاره کرد. همچنین «جغرافیای ادبی و شاخه‌های آن: معرفی مطالعات نوین بینارشته‌ای» از جمله مقالات پژوهشی در زمینهٔ ژئوکریتیک است که در آن نویسندگان سعی کرده‌اند با تکیه بر دو مفهوم «فضا» و

«مکان» مفهوم جغرافیای ادبی و شاخه‌های مختلف آن را از دیگر حوزه‌ها از جمله نقد جغرافیایی، گردشگری ادبی و نقشه‌برداری ادبی تبیین کنند (سیدقاسم و همکار، ۱۳۹۵، صص. ۷۷-۱۰۸). در مقیاس کلان نیز کتاب *جغرافیای فرهنگی* از مایک کرنگ^۸ با ترجمه مهدی قرخلو که توسط انتشارات سمت در سال ۱۳۹۰ به چاپ رسیده است و *اصول و مبانی جغرافیای فرهنگی: با تأکید بر جغرافیای فرهنگی ایران* تألیف احسان لشگری تفرشی و سید عباس احمدی که توسط انتشارات سمت در سال ۱۳۹۵ منتشر شده است. هر دو کتاب موجود در پی توصیف و تبیین اصول و مبانی جغرافیای فرهنگی بوده و بر این نکته تأکید دارند که در جغرافیای فرهنگی افزون بر توصیف و تبیین شرایط عینی و جهان بیرونی به مهندسی و تغییر فضا نیز توجه می‌شود؛ از این رو برای بررسی این موضوع، تفاوت‌ها و شباهت‌های مؤلفه‌های فرهنگی گروه‌های انسانی در ابعاد فضایی - مکانی و بررسی تغییرات آن طی زمان‌های مختلف، بررسی تأثیر عناصر طبیعی و انسانی در فرهنگ جوامع مختلف و بررسی رابطه متقابل فرهنگ و توسعه فضا را از موضوعات اساسی در جغرافیای فرهنگی می‌دانند. به عبارتی هدف از این دانش جغرافیامحور، بررسی تأثیر فرهنگ بر الگوی رفتاری جوامع و فعالیت‌های مکانی است. مؤلفان و مترجم آثار اذعان دارند که «نظر به کمبود منابع علمی جغرافیای فرهنگی در زبان فارسی، غنای ادبیات علمی این حوزه نیازمند بذل توجه اندیشمندان و صاحب‌نظران است». از سوی دیگر در عرصه مطالعات این حوزه، در یک دهه اخیر پژوهش‌های متعددی در مرکز فضاهای انسانی و تعاملات فرهنگی دانشگاه لیموژ صورت گرفته است که با رویکردهای جغرافیامحور از زوایای دید مختلف و با محوریت رویکرد ژئوکریتیک و استفالی به سرانجام رسیده و یا در حال انجام است.

۳. معرفی رمان رهش

رهش نوشته رضا امیرخانی برگزیده یازدهمین دوره جایزه ادبی جلال آل احمد و سی و ششمین دوره جایزه کتاب سال است. این رمان مقطعی از زندگی دو مهندس معماری و شهرسازی به نام‌های لیا و علا را به تصویر می‌کشد که موقعیت شغلی علا و عواطف مادری لیا به سبب بیماری آسم فرزندشان، میان ایشان فاصله عمیقی ایجاد کرده است. علا از معاونان ارشد شهرداری است و لیا از مهندسان معماری است که بافت فعلی شهر و تصمیمات نادرست شهرداری را در شهرسازی مسبب بیماری آسم فرزندش و دیگر کودکان می‌بیند و با همسرش بر سر این موضوع درگیری‌های زیادی دارد. لیا شهر را با همان بافت تاریخی گذشته و خانه‌های قدیمی و حیاطدار دوست دارد و بافت کنونی را آسیب و تهدیدی جدی برای سلامتی و ارتباطات سلامت در شهر می‌پندارد. مجموع این رمان، روایتی از دریچه چشم لیا به شهر و شهرسازی است که با عواطف و احساسات انسانی او آمیختگی فراوانی دارد.

۴. مبانی نظری ژئوکریتیک

ژئوکریتیک را می‌توان یک رویکرد نقادانه ادبی در نظر گرفت که در بردارنده مطالعه انواع فضاها می‌شود. این روش نقد، شیوه‌های متفاوتی دارد. در فرانسه برتران وستفال مفهوم ژئوکریتیک را در چند اثر خود به تفصیل شرح داد و در آمریکا رابرت تالی^۹ معتقد است که ژئوکریتیک گونه‌ای تحلیل و نقشه‌برداری ادبی است (Tally, 2008, p.10). بر همین اساس، این رویکرد از جمله رویکردهای نوین در مطالعات تطبیقی و میان‌رشته‌ای است که در یک منظر، بخشی از آن به بررسی پیوند میان ادبیات و فضا و جهان انسانی و سپس در امتداد مطالعات شهری به بازنمایی فضاهای شهری از دیدگاه‌های مختلف می‌پردازد و از منظری دیگر، خواهان رویکردی انسانی به شکل‌دهی

فضاهای شهری و فرهنگ‌سازی برای زیستن همدلانه و اخلاقی شهروندان در کنار یکدیگر است.

وستفال معتقد است مطالعات مرتبط با فضا مکان و خاستگاه تاریخی آن به بحث‌های مرتبط با فضای جغرافیایی در سه مقطع زمانی برمی‌گردد: ۱. دگرگونی مفهوم فضا و جغرافیا در دوران پساستعماری؛ ۲. وقوع جنگ‌های جهانی اول و دوم و اتفاقات پس از آن؛ ۳. دگرگونی‌های علمی در حوزه جغرافیا (Westphal, 2000, p. 9). بنابراین در فاصله نظریه زمان - فضا میخائیل باختین^{۱۰} در سال ۱۹۴۰ تا نظریه ژئوکریتیک برتران وستفال در سال ۲۰۰۰، نظریه‌پردازان مختلفی همچون گاستون باشلار^{۱۱} (بوطیقای فضا)، موریس بلانشو^{۱۲} (فضای ادبی)، ژرژ پوله^{۱۳} (فضای پرستی)، یوری لوتمان^{۱۴} (سپهر نشانه‌ای)، میشل کولو^{۱۵} (افق انتظار) و هومی بابا^{۱۶} (فضای سوم) به مفهوم‌پردازی در حوزه جغرافیا پرداخته‌اند. به‌لحاظ فکری چنین نظریاتی در حوزه‌های فلسفه جغرافیایی^{۱۷}، بوطیقای شهر^{۱۸} و جغرافیای ادبیات به‌شمار می‌روند. از دهه ۱۹۷۰ میلادی دلوز^{۱۹} و گتاری^{۲۰} نظریه فلسفه جغرافیایی را پیشنهاد کردند که بهتر از هر تفکری از پیچیدگی دریافت فضاهای انسانی حکایت می‌کرد و بر پایه بررسی روابط میان قلمروزدایی^{۲۱} و قلمروزایی^{۲۲} استوار بود. بوطیقای شهر نیز به رابطه میان فضاهای خصوصی و «من» راوی در فضاهای عمومی می‌پرداخت.

در فاصله میان آخرین نظریه مطرح‌شده در این حوزه، آرای مهمی برای تکمیل فرایند این نظریه مطرح شد که آخرین آن مربوط به آرای برتران وستفال، استاد دانشگاه لیموز فرانسه در کتاب ژئوکریتیک: واقعیت، تخیل و فضا بود. این کتاب به‌عنوان نخستین مرحله از نظریه‌های در امتداد ژئوکریتیک، این رویکرد را به‌علت شباهت‌هایی که با بعضی از وجوه فلسفه روان‌کاوی، جغرافیای انسانی، مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی و

علوم سیاسی دارد، رویکردی میان‌رشته‌ای می‌داند. کتاب دوم وستفال با عنوان ژئوکریتیک: واقعیت، تخیل و فضا^{۲۳} که در سال ۲۰۰۷ توسط انتشارات دانشگاه لیموز منتشر شده، از منابع مهم در رویکرد ژئوکریتیک است. همچنین مجموعه مقالات «ادبیات و فضا»^{۲۴} که پس از همایشی به همین نام در دانشگاه لیموز در سال ۲۰۰۰ منتشر شد، در بردارنده نگاه‌های متفاوت به موضوع جغرافیا و خوانش‌های نو از متون ادبی است. در آثار منتشر شده وستفال به ارائه مبانی اولیه نظریه خود پرداخته و با نگاه به موضوع ادبیات جهانی، جایگاه ژئوکریتیک را در این زمینه تبیین کرده است. براساس این نقد، به منظور خوانش انسانی از یک متن، لازم است مطالعه اثر از نگاه تک‌ساحتی آغاز شود و به بازنمایی‌های متکثر و متفاوت از آن بینجامد. وی در تعریف خود از انواع فضاها موجود، به تمایز آن‌ها از یکدیگر پرداخته و سه مفهوم نظری فضا - زمانیت^{۲۵}، مرزشکنی^{۲۶} و ارجاعیت^{۲۷} به عنوان پایه‌های مفهومی این نظریه به‌شمار می‌روند. بر همین اساس، فضا - زمانیت ناظر به ناهمگنی سوژه و فضا و تکثر آن‌ها در عین پویایی و دگرگونی است؛ بدین معنی که فضاها در تعامل با یکدیگرند (Westphal, 2000, p.23). ترامرزی^{۲۸} یا مرزشکنی^{۲۹} نیز به نوعی مرزشکنی فرهنگی است که همانند تجربه مهاجرت، خروج از مرزهای خود و ورود به مکانی جدید با جابه‌جایی مرزهای فضا اتفاق می‌افتد و در روند این جابه‌جایی گاهی محیط جدید را در روند این جابه‌جایی می‌پذیرد و گاهی در برابر آن مقاومت می‌کند. ارجاعیت^{۳۰} نیز نوعی کنش متقابل میان واقعیت و تخیل است. بر همین اساس، وستفال معتقد است تعاملات فرهنگی، درون سیستم‌های انسانی صورت می‌پذیرد تا در متن‌های ادبی، زیرا هر انسانی خود فضایی است گشوده به جهانی بزرگ‌تر که در آن فضاها بدون انسان معنایی ندارند.

وستفال در کنار این اصول مفهومی چند مفهوم دیگر از جمله چند کانونی، چند حسی، لایه‌نگاری و بینامتنیت که به فهم بهتر نظریه ژئوکریتیک کمک می‌کند، مطرح کرده است. بر همین مبنا، وستفال معتقد است نگاه چندکانونی یا چنددیدگی^{۳۱} در هر فضا با سه نوع زاویه دید برای خوانش متن ایجاد می‌شود: دید بومی، دید خارجی و دید مهاجر. وی معتقد است دید مهاجر همان «فضای سوم» را تولید می‌کند که امکان درک جامع‌تری از فضا را ارائه می‌دهد؛ بنابراین در هر مطالعه ژئوکریتیک، حضور دو نگاه بومی و بیگانه (با دو زبان و فرهنگ متفاوت) موجب نوعی رهایی از دیدگاه تک‌قطبی و تکثرگرایی نسبی به متن است. در مفهوم چند حسی^{۳۲} وستفال معتقد است حواس پنج‌گانه در درک انسان از انواع فضاها دخیل است. وی سپس در لایه‌نگاری^{۳۳} مکان را بستری از لایه‌های متفاوت می‌داند که خوانش هر لایه به درک آن از زمان‌های متفاوت تعلق دارند؛ به گونه‌ای که لایه پیشین در ارتباط با لایه پسین است و مرور زمان بر این لایه‌ها دو نوع زمان را به وجود آورده است: تک‌زمانی و چندزمانی. به اعتقاد وستفال زمان حال مجموعه‌ای است از لحظات هم‌زمان؛ با این تفاوت که سیر زمان برای همه یکی نیست. زمانی که برای یک فرهنگ زمان حال به‌شمار می‌آید، ممکن است برای دیگری زمان گذشته به‌شمار رود. بر همین اساس جامعه تک‌زمانی جامعه‌ای است ناروادار که اگر فردی از زمان معیار جلوتر باشد تهدیدی برای دیگری به‌شمار می‌رود. در حالی که در جوامع چند زمانی ما دچار چند مکانی و چنددیدگی هستیم. این جوامع به دلیل مهاجرت‌های بزرگ بستر چندفرهنگی و چندصدایی هستند. وستفال در آخرین مفهوم به بینامتنیت^{۳۴} می‌پردازد؛ بدین معنا که درک فضا جز از طریق خوانش شبکه متون و آثار مقدور نیست (Westphal, 2007, pp. 75-78).

براساس سه مفهوم نظری و چهار اصل پایه‌ای، وستفال نقد را بر دو دسته تقسیم می‌کند: «خودمحور» و «دیگری محور». او معتقد است فضای انسانی حاصل برآیند میان «خود» و «دیگری» است و بشر از رهگذر این برهم‌کنش به درک اهمیت اجتماع می‌رسد. تفاوت میان ژئوکریتیک وستفالی با دیگر نمونه‌های پیش از خود در همین حضور پررنگ «دیگری» است. وی درحقیقت به کمک جغرافیا و جبر جغرافیایی نوعی واقع‌گرایی را وارد نقد می‌کند که ارجاعیت بیرونی در آن اهمیت فراوانی دارد. در همین راستا، به اعتقاد وستفال دو نوع رابطه میان واقعیت فضا و بازنمایی آن می‌تواند وجود داشته باشد: در حالت اول بازنمایی، تصویری واقعی را به نشان می‌دهد و در حالت دوم بازنمایی می‌کوشد چیزی خلاف واقعیت را به خواننده نشان دهد. در حالت اول که بازنمایی واقعی است، دنیای نویسنده و خواننده کاملاً حقیقی است و احتمال تناقض میان تصویر و بازنمایی به کم‌ترین حد ممکن کاهش می‌یابد؛ درحالی که در بازنمایی خلاف واقعیت به اعتقاد وستفال با شگردهایی چون ترکیب چند فضا با یکدیگر^{۳۵}، غیرواقعی جلوه دادن فضای واقعی^{۳۶}، اختلال در بافت زمانی^{۳۷} و گنجاندن^{۳۸} صورت می‌پذیرد.

۵. تحلیل داده‌ها

شهر در رمان رهش دربردارنده تصاویری از بازنمایی تهران در دو شکل تهران تاریخی و تهران شبه‌مدرن براساس اصول شهرسازی جدید است. روایت از دریچه چشم زنی شهری است که سال‌های ابتدایی زندگی را در محله‌ای پایین‌شهر و پس از آن در یکی از بهترین نقاط تهران گذرانده است. نگاه به شهر و فضاهای شهری در این رمان بیش از هر چیز نگاهی مبتنی بر روایت‌های لیا به‌عنوان شخصیت اصلی رمان است؛ از این

رو برای تبیین بهتر مطالب و با نگاه به سه اصل و چهار مفهوم وستفالی، برخی روایت‌های رمان در حدفاصل دو فضاهای خصوصی و عمومی بررسی شده است.

۱-۵. از خانه تا شهر

در رمان رهش فضاهای شهر تهران از زاویه دید لیا به‌عنوان مهندس معمار و مادر کودکی با بیماری آسم روایت شده است. لیا در نخستین توصیف از فضای شهر با عبارت «تهران با این نماهای رومی شده است برشی از معادن سنگ! معدن سنگ عمودی‌شده بی‌ریخت است منطقه یک تهران» (امیرخانی، ۱۳۹۸، ص. ۱۰). نخست قلمرو روایت را «منطقه یک تهران» مشخص می‌کند و سپس به نماهای شهری می‌پردازد که به نظر او هیچ بویی از زیبایی نبرده‌اند و با واژه «رومی» ناهماهنگی جغرافیایی نماها را به مخاطب نشان می‌دهد. پس از این مواجهه با شهر از این پس مخاطب درمی‌یابد که لیا با فضای شهری سر ستیز دارد و مدام از ساختمان‌ها و نماهای شهری ایراد می‌گیرد. او هنگام یادآوری خاطره‌ای از پدرش به نمایی دیگر از شهر اشاره دارد و با حس تنفر از آن یاد می‌کند:

هر چه نگاه کردم چیزی ندیدم جز یک ساختمان شیشه‌ای بدقواره که سر کاشانک ساخته بودند و حالا در سال دوم معماری می‌دانستم که زیرش دو طبقه تجاری است و طبقات بالا هم اداری؛ پهنه‌ی اس - دویست و دوازده ... (همان، ص. ۱۷).

«ساختمان شیشه‌ای بدقواره» عبارت دیگری است که لیا ی مهندس معمار برای توصیف فضاهای ساختمانی شهر استفاده می‌کند. به نظر او ساختمان‌های جدید همگی یا بدقواره هستند یا اصلاً معلوم نیست براساس کدام اصول معماری ساخته شده‌اند. از بخش دوم داستان دلیل خصومت لیا با شهر و فضاهای شهری جدید برای مخاطب

آشکار می‌شود. بیماری آسم ایلیا سبب این درگیری شدید لیا با فضاهای شهری شده است:

ذهنم درگیر ایلیا بود. اولین بار که مریضی‌ش را فهمیدم، همه پنجره‌های جنوبی آفتاب‌گیر نقشه را کوچک گرفتم [...] هر نقشه‌ای که بهم می‌دادند، یک قسمتش مال ایلیا بود. یکهو نورگیر غرب را که زیر شش متر فاصله داشت با دیوار روبه‌رو قانوناً باید با شیشه مشجر طرح می‌زدم، پنجره عریض می‌گرفتم که فرزندان ساکنان باد غرب تهران را حس کنند تا آلودگی کم‌تر آزارشان بدهد. باری دیگر برای نیم‌طبقه اول در آسانسور گذاشته بودم که در نظرم شش پله، با تنگی نفس فرزندان ساکنان جور در نمی‌آمد (همان، ص. ۲۲).

به همین ترتیب لیا روایت می‌کند که چطور به سبب آگاهی از بیماری فرزندش سعی کرده است تا فضاهای شهری و ساختمان‌های شهر را تغییر دهد تا به تعبیر خودش «فرزندان ساکنان» آزار کم‌تری ببینند. این واکنش لیا بیش از آنکه براساس اصول معماری و مخالفت با مدرنیته شهری باشد براساس احساسات و عواطف مادری است تا درد و رنج فرزندش کم شود. به همین ترتیب تا پایان این روایت لیا با فضاهای شهری درگیر است و همین درگیری او با فضاهای شهری بر روابط انسانی او نیز تأثیرگذار است. به عبارتی عواملی همچون خشونت موجود در ساختار فضایی شهر، تعدد مشکلات مندرج در فضاهای پیرامون او و خاطرات تداعی‌شده از این فضاها، راوی را به سمت روایت بدبینانه به فضاهای انسانی شهر سوق می‌دهد. به همین دلیل است که شخصیت لیا نخست در مقابله با علا، همسرش، در فضاهای خانه و سپس در فضاهای شهر شناخته می‌شود. روابط میان لیا و علا تا حد زیادی متأثر از فضاهای شهری است. لیا در خانه نیز به علا به چشم یک مدیر شهری نگاه می‌کند که سبب بیشتر مشکلات اوست و به نظر لیا این تصمیمات نادرست علا و همکارانش است که

شهر را به چنین روزی انداخته است. رهش به خوبی نشان داده است که جهان مدرن و حضور گنگ مدرنیته در شهر، چگونه بر تعاریف متداول از زنانگی و مردانگی و روابط انسانی اثر می‌گذارد تا جایی که حتی یک زن زنانگی خود را فراموش می‌کند و تمام زندگی را وقف فرزندی با بیماری آسم می‌کند:

با خود فکر می‌کنم نکند دیگر چیزی از زنانه‌گی در من باقی نمانده باشد ... نه علا می‌خواهدم، نه دربان و نه دکتر ... مثل یک خانم با من حرف نمی‌زنند (همان، ص. ۶۸).

اصلاً مرا نمی‌بیند. داد می‌کشد. مرا نمی‌بیند که سر دستی دم آینه رژ زده‌ام و پودر مالیده‌ام. مرا نمی‌بیند که هنوز کشیده‌ام و رعنا ... داد می‌کشد. زخم آیا من من؟ (همان، ص. ۷۵).

جنبه دیگر روابط لیا و علا مربوط به سکونت‌گاه این زوج است که ملک پدری لیاست و لیا در روایت‌هایش بارها با ترکیب چند فضا با یکدیگر به او یادآور می‌شود که این ملک پدری اوست و متعلق به اوست نه به علا. به عبارت دیگر لیا مدام با داشته‌ها و املاک، حس تحقیر علا را بالا می‌آورد و حد و حدود روابط با او را مشخص می‌کند، درحالی‌که علا آن‌ها را به صورت مشترک می‌بیند:

تو خانه من نشسته‌ای و برای من می‌زنی ... بلند می‌شوم از کنار تلفن. می‌ایستم. انگار می‌خواهم روی صحنه نقشی اجرا کنم. فریاد می‌کشم: تو خانه تو؟ خانه تو؟ این خانه توست؟ خانه پدر و مادر من شد خانه تو؟ (همان، ص. ۱۲۳).

لیا در بخش‌های مختلفی از رمان، به سبب شغل و موقعیت اداری همسرش با او درگیر است و به عبارت دیگر توانایی درک موقعیت اداری وی را ندارد. به همین دلیل در بخش‌هایی به حوزه‌های علاقه‌مندی، مطالعه و فعالیت علا اشاره‌هایی به صورت

مضحک و تحقیرآمیز دارد: نخست به اعتقادات مذهبی علا می‌پردازد که برای او قابل درک نیست و در بیان آن‌ها معمولاً از جملات تمسخرآمیز استفاده می‌کند؛ پس از آن به موقعیت اداری علا می‌پردازد که برای لیا پذیرفته نیست و درنهایت تمام مسائل و مشکلات شهری را از چشم علا می‌بیند:

می‌خواهد دروغ نگوید مثلاً. شرعاً ایرادی نداشته باشد و خار راه بهشتش نشود مثلاً. آن طوری که با هم در دوران خوشی عهد کرده بودیم، دروغ یاد ایلیا ندهیم (همان، ص. ۹).

بحث سر این بود که می‌خواهم دویست‌وششم را عوض کنم و اتومبیلی بگیرم که سقفش باز شود. علا سر تکان می‌دهد به تأسف. دویست‌وششم ... دویست‌وشش من، خانه من ... قبول! اتومبیل مال شماست، اختیارش را داری. اما موقعیت اداری من هم مهم است (همان، ص. ۲۵).

او [علا] نگران چیز دیگری است. نگران موقعیت است. مبدا که دیگران بگویند خانواده مهندس، اتومبیل تازه خریده‌اند. سرمایه‌گذاری در پروژه‌های بدقواره ساختمانی بد نیست، چون تو چشم نیست و موقعیت را خراب نمی‌کند، اما خرید اتومبیل تازه - آن هم با پول خودم - موقعیت را خراب می‌کند (همان، ص. ۲۷).

خانه‌های شهری را که از کمر خم شده است، ویران نکنید ... این دومی را باید به علا بگویم؛ نه به محمد زائر ... به معاونت محترم شهردار منطقه (همان، ص. ۳۲).

لیا با طبقه‌بندی افراد به زاده کلان‌شهر و شهرهای دیگر، گاهی با به رخ کشیدن متعلقاتش و گاهی با اینکه لیا شهری و علا شهرستانی است، به تداوم حس تحقیر همسر خود می‌پردازد. به عبارت دیگر علای کنونی در نگاه لیا بچه‌ای شهرستانی است که در تهران به مقام و منصب رسیده است، ولی همچنان برخی از خوی و خصلت روستایی خود را حفظ کرده است و البته بارها در دعواها یا حتی گفت‌وگوهای روزمره این موضوع را یادآور می‌شود:

تو فامیل ما هیچ کس سابقه بیماری ریه ندارد. بله! شهرستان هوا تمیز است؛ هیچ کسی سابقه بیماری ریه ندارد. متلکت را انداختی به ما شهرستانی‌ها ... اما دیدی که به من ربط ندارد. می‌گویم: اتفاقاً اگر کسی این بیماری را بهش داده باشد، تویی؛ نه من ... به واسطه شغل، نه به واسطه زن! (همان، ص. ۳۵).

دعواها مان همان دعوای روزمره است. او سر صبح بگوید «نان بشکن» و من شاکی بشوم که نان شکستن مال نان روستاست، نه تافتون تهرانی که مثل پیتزا کش می‌آید. دم غروب بپرسد «چای دم برده است؟» و من عصبانی بشوم که چای دم می‌کشد، دم نمی‌برد و او شاکی شود [...] من هم نباید فراموش کنم که حتی از همین لهجه افتضاح علا خوشم آمده بود (همان، ص. ۱۲۱).

این نوع نگاه لیا به همسرش و تحقیر و تمسخر وی موجب شکل‌گیری مرزشکنی از نوع فرهنگی شده است. البته لیا معمولاً برای تعدیل این مرزشکنی از لفظ تهرانی برای خود و غیرتهرانی برای علا استفاده می‌کند. این مرزبندی از سوی لیا به مخاطب القا می‌کند که با وجود تهرانی بودن تعلق خاطری به شهر ندارد و برای سلامتی فرزندش حاضر است شهر بزرگی چون تهران را ترک کند، ولی علا با وجود تهرانی نبودن چنان دل‌بسته این شهر است که حاضر به ترک آن نیست. مرزشکنی دیگر که البته شاید نتوان چندان آن را مرزشکنی به‌شمار آورد، جدا شدن لیا از بافت تاریخی گذشته شهر است. لیا مدام در گذشته و تداعی فضاهای ازدست‌رفته سیر می‌کند و شهر را با همان بافت قدیمی و پنجره‌های رنگی و معمار قدیمی پذیراست و این شهر جدید را با همه شکل مدرن آن نمی‌پذیرد. البته در اینجا محیط پذیرای تغییر است، اما مخاطب محیط که لیاست، این تغییر را نمی‌پذیرد.

نگاه لیا در این رمان بیشتر از آنکه نگاه یک مهندس معمار به شهر باشد، نگاهی سراسر عاطفی و حسی است. لیا به سبب حس مادری و بیماری ریوی فرزندش که تصور می‌کند مشکل از شهر است، تهران را مقصر می‌داند؛ از این رو در طول رمان مدام در حال هویت‌زدایی از شکل جدید تهران است. البته او هم در حال هویت‌زدایی

از تهران است و در عین حال شکاف طبقاتی را نیز مدام مطرح می‌کند. او خود را در مقابل همسرش علا، که از مهندسان ارشد شهری است ولی شهرستانی است، به صورت ضمنی برتر می‌داند و در طول رمان نیز چند بار به کنایه با وجود آگاهی از ناراحتی علا، این موضوع را به وی گوش‌زد می‌کند. به عبارت دیگر لیا برای آنکه بتواند در مقابل یک مدیر ارشد شهری ایستادگی کند از هویت فرهنگی خود استفاده می‌کند و اصالت شهری خود را به رخ او می‌کشد. این نوع نگاه در لیا نگاهی تقابلی است، زیرا او هم تهران را دوست دارد و هم از شکل جدید آن بیزار است که بیزاری وی به سبب بیماری فرزندش است نه چیز دیگری. نکته دیگر آنکه لیا چندان وابستگی به هویت تاریخی ندارد و تقابل او و همسرش تقابل میان مهندس معمار و یک مدیر ارشد است. لیا حتی نام همسایه دیوار به دیوار خود را از بازی کنار درخت بید او که خاطرات زیادی دارد، به یاد نمی‌آورد و فقط هدفش مقابله با همسرش به عنوان یک مهندس ارشد شهری است:

فرازنده می‌خندد: اسم نداشت آقای همسایه، خانم مهندس لیا؟ فکر می‌کنم. آرام می‌گویم: عمو همسایه ... لیا لحن را تقلید می‌کند. همان لحن کودکی‌های من است. فرازنده می‌خندد: اسم داشت مرحوم همسایه! چیزی که نداشت فرزند بود (امیرخانی، ۱۳۹۶، ص. ۴۲).

این امر نشان می‌دهد در کنار روابط موجود در فضاهای خصوصی این رمان، روابط شخصیت‌ها در فضاهای عمومی از جمله روابط میان لیا و همسایه‌ها نیز قابل توجه است. او مدام از همسایه کناری خود آقای فرازنده که زمین همسایه قدیمی لیا را خریداری کرده و در حال ساخت برجی است، انتقاد می‌کند و حضور او برایش آزاردهنده است. لیا حتی برای آنکه بهتر بتواند با همسایه‌ها آشنا شود، روزی بچه‌های همسایه‌ها را برای مهمانی و بازی به خانه دعوت می‌کند که کسی جز بچه سرایدار ملک فرازنده این دعوت را نمی‌پذیرد و این برای لیا تعجب‌آور است. او تصور می‌کند که هنوز در محله‌ای قدیمی و در روزگار گذشته است که کودکان برای بازی کوچه و

خیابان را برمی‌گزینند و این عدم پذیرش از سوی همسایه‌ها برای لیا چندان جالب توجه نیست. در مجموع تمامی روابط انسانی و شهری داستان، نخست برای شناخت بهتر لیا و دوم براساس نوع نگاه لیا به شهر شکل گرفته است.

در نگاهی به روایت‌های موجود در رهش، می‌توان گفت به نظر می‌رسد این اثر، رمانی است که در دیدگاه وستفال درباره شهر - روایت، قابل ارزیابی و تحلیل است. این رمان اثری پسامدرن نیست ولی بازنمایی تهران و تهران واقعی در این اثر دچار تنیدگی می‌شوند. روایت امیرخانی نقاب از چهره پنهان مدیریت شهری برمی‌دارد، اینکه شاید هرگز پیش از این روایت، ربط اختلال ریوی یک کودک و مدیران شهری را ندانیم و اینجاست که روایت، چهره شهر واقعی را در نظرمان عوض می‌کند:

چه فرقی دارد فرزند من با جانباغ شیمیایی که در جنگ آسیب دیده است؟ [...] چه تفاوتی دارد با کودک حلبچه‌ای؟ [...] ایلیا را چه کسی به این روز انداخت. آن صدام گوشت داشت و پوست و استخوان، اما این صدام کاغذ است و آیین‌نامه شهرسازی و قانون ترافیک و شماره‌گذاری پلاک و معاینه فنی و این شهر آلوده ... چون این صدام وزن ندارد و عکس ندارد، پس ایلیا و بیماری ایلیا را نباید ببینیم؟ (همان، ص. ۴۶).

البته در اینجا حضور شهر، حضوری کنایی^{۳۹} است، زیرا فضای شهری به شکل فضایی اداری - پرسنلی و در کسوت مدیریت نشان داده می‌شود. کاربرد هوشمندانه کنایه، شبکه‌ای از روابط تنیده شهر - مدیریت و شهری - شهروندان را خلق می‌کند و خواننده نمی‌تواند تمایز واقعیت از بازنمایی را به وضوح حس کند. در همین راستا شخصیت اصلی رمان، گاهی با بازنمایی‌هایی خلاف واقعیت و از طریق غیرواقعی جلوه‌دادن فضای واقعی می‌کوشد خواننده را در برابر این پرسش قرار دهد که آیا تهران شهری است که هر روزه می‌بینیم و در آن به‌سختی نفس می‌کشیم یا شهری که با مدیریت نادرست شهری دستانش را بارها بر گلوی کودکی پنج ساله فشار می‌دهد؟ پاسخ دادن به این سؤال مستلزم اعتقاد به درهم‌تنیدگی روایت‌های شهر از بازنمایی تا

واقعیت است. بر همین اساس، تقلیل جایگاه خانه در شهر در نگاه شخصیت اصلی رمان او را به سمت تلاش برای تعریفی از آرمان‌شهر هدایت می‌کند.

۲-۵. از شهر تا آرمان‌شهر

نویسنده اثر تلاش دارد در حرکت‌های خود به‌واسطه شخصیت‌های رمان در تهران «مکث» کند تا به «فضاها» معانی بخشد و آن‌ها را به «مکان» تبدیل کند. این فرایند بخشی از چرخه فضا - ادبیات - فضا است که عنصری از مطالعه ژئوکریتیک به‌شمار می‌رود. همچنین از طریق این فرایند است که نویسنده، معانی خود را بر روی مکان‌ها حک می‌کنند یا معانی داده‌شده توسط دیگران را که قبلاً در همان «مکان» به مکان‌ها داده‌اند، تقویت/ تجربه می‌کند. با تبدیل فضا به مکان، ممکن است در کنار هم بودن ادبیات و جغرافیا حرکت کنیم. بر همین اساس، انواع تحلیل‌های شخصیت اصلی رمان، مبتنی بر نگرش درباره مکان‌ها و طبقات پیش‌پذیرفته ذهنی توسط اوست. مکان‌هایی که نویسنده از زاویه دید شخصیت‌ها به محیط اجتماعی و فکری و تجربیات شخصی به خواننده معرفی می‌کند و به‌عنوان موادی برای شکل‌های ارائه مضامین مختلف استفاده می‌کند. بر همین اساس، اولین بازنمایی مستقیم از هویت کلان‌شهری همچون تهران در رمان، روایتی از نوع بومی - حسی است که در آن تهران به وضوح به جای شهر زندگی ساکنانش به یک معدن سنگ زشت تبدیل شده است. تقلیل تهران به یک مشت سنگ معدن از آن نه‌تنها آشنزدایی که انسان‌زدایی هم می‌کند، چون انسان در معدن کار می‌کند ولی در آن سکنی نمی‌گزیند. استفاده از آرایه بخش‌گویی^{۴۰} ضربه‌ای بر پیکر هویت کلان‌شهر وارد می‌کند. طبیعتاً در شهری بی‌هویت، درختان بید که نماد هویت گذشته‌اند، می‌شکنند. از طرفی، راوی با مقایسه فضاها تلاش دارد هویت را خدشه‌دار کند. علاوه‌بر‌عنوان مدیرشهری رده بالا و همسر لیا شخصیت اصلی داستان با نگاهی مقایسه‌ای به برج‌سازی در دو شهر دویی و تهران، کلان‌شهر را با تاورهایش که ابزار برج‌سازی و هویت‌زدایی بازنمایی می‌کند. البته برج‌سازی و برج‌نشینی هم هویت‌ساز

است، ولی این بازنمایی آن را نادیده می‌گیرد: «تهران امروز را با تعداد تاورهایش می‌شناسند. تو دنیا بعد از دویی بیشترین تاور تو تهران است» (ص. ۱۲). این جمله را تا اینجا می‌شود گفت نویسنده با تقلیل کلان‌شهر به عناصر خرد آن، آگاهانه از تهران هویت‌زدایی می‌کند، زیرا لازمه هویت‌بخشی، پذیرش هویت در کلیت اجزای آن است. وجه مقایسه‌ای جمله دوم ضربه‌ای دیگر بر پیکر هویت کلان‌شهر است. تهران در مقایسه با دبی کم‌تر تاور دارد و در مقایسه با دنیا بیشترین تاور را بعد از دبی دارد. مقایسه دوم در خصوص وضعیت هوای تهران است: «نه ایلیا. هوا دیگر کثیف شده است. مثل آسفالت که راه خاک واقعی را می‌بندد، هوای تهران هم به هوای واقعی وصل نیست» (همان، ص. ۵۷). از دست دادن هوای واقعی چیزی جز مرگ است؟ واقعی نبودن، ذهن خواننده را به بدل‌خوانی می‌کشاند و طبعاً هر چیز بدلی جز هویت بدلی از هویت عاری است. کلان‌شهر هویت‌زدایی شده روی صفحه کاغذ در ذهنیت خواننده هم هویت‌زدایی می‌شود و با توجه به نظریه تنیدگی و استفال، تهران واقعی هم هویت خود را ازدست می‌دهد.

بیماری ایلیا بر نوع نگاه لیا به شهر نیز تأثیر گذاشته است. نوع نگاه لیا به‌عنوان شخصیت اصلی، از نوع تک‌صدایی است و هرگاه که صداهای دیگر سعی در ابراز وجود دارند، با عکس‌العمل شدید لیا روبه‌رو می‌شوند. لیا نگاهی تک‌صدا و تک‌محوری دارد و به نظر او شهر با این نماهای جدید سنگی، بی‌روح است و حتی در مقطعی از رمان که در مهمانی شهردار است، سعی می‌کند تا با به رخ کشیدن اصالت شهری خود نشان دهد که چقدر در این نوع نگاه مُحق است. این نوع نگاه لیا موجب شده تا روایت وی از کلان‌شهری چون تهران از نوع روایت معتبر به شمار نیاید؛ زیرا لیا صداهای مخالف را در لحظه خاموش می‌کند و مدام سعی دارد تا با پیش کشیدن بیماری کودکش نشان دهد محوریت با او و دیدگاه اوست. به عبارت دیگر مطابق دیدگاه و استفال، روایت این رمان بیش از هر چیز من‌محور و براساس خوانش یک شخصیت از شهر است.

لیا برای تخریب دیگر صداها و دعوتشان به سکوت، از عبارتهای تحقیرآمیز و تمسخرآمیز استفاده می‌کند و گاهی بر روی دیدگاه‌های ایدئولوژیک ایشان دست می‌گذارد. مفهوم هویت متکثر از مفاهیم اساسی ژئوکریتیک است. به اعتقاد او هر هویتی متکثر است، هر هویتی مجمع‌الجزایر است (Westphal, 2000, p.23). این هویت‌های فرهنگی هرگز بر زمینی سخت بنا نمی‌شوند، زیرا هویت در این رویکرد به‌طور پیوسته ساخته، تخریب و بازسازی می‌شود، اما در مورد هویت تهران چطور؟ اگر تخریب می‌شود آیا بازسازی خواهد شد؟ آیا تهرانی پر از تاورکرین، برج و پنت هاوس هویتی تازه خواهد یافت؟ آیا اساساً هویت کلان‌شهری تهران از منطق هویت متکثر پیروی می‌کند؟ برای پاسخ دادن به این سؤالات، نگاهی بیندازیم به بازنمایی‌هایی که در هر فصل رمان (مجموعاً نه فصل) با تغییرات جزئی تکرار می‌شود:

اسب‌ها از دو روز قبلش سم می‌کوبانند. سگ‌ها دندان به هم می‌سایند. شبش گربه‌ها خرناس می‌کشند. کبوترها بی‌قراری می‌کنند و شب تو لانه درجا بال می‌زنند. قزل‌آلاها عوض اینکه بالا بیایند، خودشان را رها می‌کنند در مسیر پایین دست رود (امیرخانی، ۱۳۹۶، ص. ۱۹).

اسب‌ها از دو روز قبلش سم می‌کوبانند. سگ‌ها دندان به هم می‌سایند. شبش گربه‌ها خرناس می‌کشند. کبوترها بی‌قراری می‌کنند و شب تو لانه درجا بال می‌زنند. قزل‌آلاها عوض اینکه بالا بیایند، خودشان را رها می‌کنند در مسیر پایین دست رود. مردها ظرف می‌شکانند و کودکان شهر خیالی را می‌سازند و درهم می‌شکانند ... من اما تب می‌کنم و لرز ... و شهر ...

ش

ه

ر ...

فلما جاء امرنا عالی‌ها سافلها و چون امر ما در رسد عالی را سافل می‌گردانیم ...

ر

۵

ش ... (همان، ص. ۸۸).

این تصویر آنافوریک یا تکرارشونده^{۴۱} به زلزلهٔ محتمل تهران اشاره دارد که پیش‌بینی‌ها حکایت از عظیم و مرگبار بودنش دارد. تکرار یاد مرگ و ویرانی تهران در هر فصل به‌طور ضمنی به نوعی بازنمایی آخرالزمانی^{۴۲} و انتظار تخریب تهران اشاره دارد و هر بازنمایی آخرالزمانی طبیعتاً در مقابل درک متکثر از هویت قرار می‌گیرد. در پایان فصل چهارم همان‌طور که اشاره شد، زلزلهٔ محتمل و تخریب کلان‌شهر حتی در سطح کلمات نیز خود را نمایان می‌کند؛ حروف جداشدهٔ شهر از همدیگر نشان‌دهندهٔ تخریب شهر و برعکس نوشتن نام شهر نیز نمایانگر زیر و روشن شدن احتمالی شهر است. در هویت متکثر یا مجمع‌الجزایری، عناصر هویت‌ساز هر لحظه در کارند و هویت‌زدایی و هویت‌سازی فرایندی هم‌زمان است. ازین‌رو این هویت، زمین‌سختی زیر پا ندارد و مثل شن روان است. در حالی‌که بازنمایی‌های آخرالزمانی قادر به ظهور هویت نو پس از ویرانی دارند. واضح است که رویکرد پسامدرن به هویت و مسئلهٔ شهر قطعاً در مقابل نگاه آخرالزمانی قرار می‌گیرد، زیرا مفهوم انتظار در آن غایب است. سخنرانی لیا در مهمانی شهردار اما بسیار قابل توجه است:

قرار بود از شهر آرمانی صحبت کنند. من لیا هستم. معماری خوانده‌ام. تهران دیگر مثل هیچ شهری نیست. به تعبیر قرآنی، «التي لم يخلق مثلها في البلاد». شهر آرمانی برای من از خانهٔ آرمانی شروع می‌شود. برای من خانهٔ آرمانی، خانهٔ مادر بزرگ است.... (همان، ص. ۹۴).

کاربرد شهر آرمانی بیشتر با رویکرد انتظارمحور می‌خواند. تهرانی که مثل هیچ شهر نیست؛ یعنی تهرانی فاقد هویت که به همه شبیه است. این نگاه اشاره به آیات ابتدایی سورهٔ فجر که حکایت از تخریب شهرهای فاسد به ارادهٔ خداوند دارد در مقابل مدیران ارشد شهر بسیار معنادار است. البته لیا آیات عذاب را اینجا نمی‌خواند و بعداً در یک

تک‌گویی درونی آن را برملا می‌کند. این تک‌گویی درونی بار دیگر موضوع عذاب شهری و برهم‌ریختن نظم شهری را یادآوری می‌کند:

می‌خواهم بگویم قبلش یک «الم‌تر کیف ربک بعدا، ارم ذات العماد» هم دارد که مسئول عینکی فرهنگی می‌رود رد کارش. یادم می‌رود که بعدش هم نمودی داشت و فرعون‌ی و شهری که «دکا دککا» می‌شد (همان، ص. ۱۰۱).

با این حال در دیدگاه شخصیت اصلی، بازسازی هویت کلان‌شهر نه از شهر که از انتظار کارکرد مطلوب اجزای آن در فاصله میان خانه تا آرمان‌شهر آغاز می‌شود. در اینجا بازهم رویکرد بخش‌گویی حاکم است. خانه مادر بزرگ که نوستالژیک‌ترین فضای انسانی می‌تواند باشد هویت‌ساز است پس باید به گذشته رجوع کرد و ریشه‌های هویتی را در آنجا جست. این نگاه بلافاصله ما را به یاد گفتمان بازگشت به خویش آل‌احمد می‌اندازد که در غرب‌زدگی با در میان آوردن دوباره مسئله هویت ملی و قومی، یک جایگزین بومی‌گرایانه را در برابر نیروهای چپ ایران پیشنهاد می‌کرد (بروجردی، ۱۳۷۷، ص. ۱۱۰). اما اینجا گویا دامنه مسئله محدودتر شده و به خانه مادر بزرگ تقلیل یافته است، ولی گفتمان بازگشت پابرجاست. این گفتمان به نظر در مقابل گفتمان توسعه‌طلب حاکم بر مدیریت شهری است، زیرا این تقابل را به‌خوبی در کنایه به برج میلاد حس می‌کنیم. ایلیا با رد پیشنهاد سوار شدن بر آسانسور برج میلاد می‌گوید:

نمی‌خواهد ... برگردیم خانه. من اصلاً آسانسورش را دوست ندارم. سربالایی که می‌رود پنجره ندارد که آدم باد بخورد ... به جای اینکه برویم بالای برج میلاد، یک روز می‌رویم بالای کوه ... اصلاً کنار کوه که برج نمی‌سازند! (امیرخانی، ۱۳۹۶، ص. ۱۰۲).

در اینجا تقابل کوه و برج هم می‌تواند به هویت زیست‌بومی شهر اشاره کند که توسط برج خدشه‌دار شده است. برج به حریم کوه تجاوز کرده است پس به اعتراض به خانه برمی‌گردیم. البته هویت را باید در خانه مادر بزرگ جست و بازگشت واقعی به آنجا به مثابه خانه آرمانی صورت می‌گیرد. از طرف دیگر، هویت شهری در این رمان

تقابل میان احساسات مادرانه و مدیریت شهری است که البته احساسات مادرانه بر سراسر متن غالب است و لیا، به‌عنوان یک مهندس معمار و در نقش مادری مدام در حال هویت‌زدایی از شهر و بازگشت به گذشته است که البته در این بازگشت او به دنبال فضاهای شهری گذشته نیست، بلکه در پی احساسات و عواطف خود بازگشت به خانه‌ی مادر بزرگ و بازی‌های کودکی را خواهان است. به عبارتی ارجاعیت آرمان‌شهر در بیان شخصیت اصلی رمان به نوستالژی فضا - زمانی او در گذشته تعلق دارد.

۶. نتیجه

در رمان رهش نوشته‌ی رضا امیرخانی بازنمایی فضاهای شهری در حال توسعه در مرکز روایت قرار دارد. در این رمان، تصویر شهر «تهران» و بازنمایی مناسبات انسانی پیرامون آن از خلال روایت‌ها که در واقع برگرفته از فضاهای ذهنی شخصیت محوری داستان است در برابر چشم خواننده نشان داده می‌شود. این روایت‌ها که می‌توان آن را به نوعی مبتنی بر فضاهای خانه تا شهر و شهر تا آرمان‌شهر دانست، مرتبط با فضاهایی از شهر تهران است که در آن دو عنصر «خود» و «دیگری» به شکل‌های مختلف بازنمایی شده است. چنین نگاهی به روایت شهر از ورای رویکرد نقادانه‌ی ادبی ژئوکریتیک، نشان می‌دهد تهران از دریچه‌ی دید بومی روایت شخصیت اصلی آن و دید مهاجر شخصیت دوم، شهری با تصاویر پراکنده از تناقض‌های میان ساختار فضایی شهر در فاصله‌ی میان تصویر خانه تا تصور آرمان‌شهر است. براساس همین تضاد میان دید بومی و دید مهاجر، نوعی مرزشکنی فرهنگی در بازنمایی‌های مرتبط با فضاهای شهری و انسانی اتفاق می‌افتد که فضای خانه به‌عنوان یکی از اجزای مهم شهر، آکنده از مشکلات درون‌شهری بوده و در نقطه‌ی مقابل مشکلات خانه نیز در شهر نمایان می‌شود.

رضا امیرخانی که خود مهندس عمران است کوشیده با پردازش دقیق شخصیت اول رمان، شهر تهران را به گونه‌ای بازنمایی کند که خواننده با روایت‌های او ناشی از ترکیب چند فضا با یکدیگر و گنجاندن روایت شخصی او، نوعی اختلال در روایت شهر را نیز

بازنمایی نماید. این روایت‌ها از شهر که بر مبنای رویکرد ژئوکریتیک با دخیل کردن حواس در درک فضاها و نگاه چندحسی به آن همراه است، به چند دلیل در بازنمایی از کلان‌شهر تهران اهمیت دارد: نخست آنکه تمام دنیای شخصیت اول داستان در نگاه مادرانه به بیماری آسم فرزندش محدود شده است و تصویری که از شهر ارائه می‌کند نیز ارجاع به همین بیماری است؛ به همین دلیل او مدیریت نادرست شهرداران و معاونان از جمله همسرش را مسبب بیماری فرزندشان و دیگر کودکانی که وضعیت مشابه دارند، می‌داند. دوم آنکه لیا سوءمدیریت را بارها در محیط خانه به رخ همسرش می‌کشد و همین امر روزبه‌روز بر تیرگی روابط ایشان می‌افزاید. سوم آنکه شخصیت اصلی مدام بر سر دارایی خود از جمله ماشین و خانه پدری‌اش با همسرش درگیر است. مجموع این تصاویر بدون توجه به اصل لایه‌نگاری به ارائه فضایی ضدکارکرد خانه منجر می‌شود که روایت از شهر را به ضدروایت آن تبدیل می‌کند. بر همین اساس شخصیت اصلی رمان، با بحران هویت در فضاهای مختلف روبه‌روست که هم‌زمان با تخریب آن در حال ساختن آرمان‌شهری است که در گذشته ریشه دارد. شهرآرمانی از خانه‌ای آرمانی آغاز می‌شود، اما چون در طول رمان روایت‌های هویتی از شهر، کارکرد هویت‌زدایی می‌یابد، خانه آرمانی هم در رمان شکل نمی‌گیرد. در نهایت فضای کلان‌شهر از طریق حضور فرزندی که آسم دارد و مادری منتقد، به فضای خانه پدری که نمونه شهر آرمانی است گره می‌خورد. انسان شهر را بی‌قواره می‌کند و شهر بی‌قواره انسان را بیمار. روبه‌رو بیم نابودی و پشت‌سر امنیت خانه پدری است. انسان و شهر چنان تنیده می‌شوند که فرار ممکن نیست. رمان به‌عنوان متن تخیلی، واقعیت پنهان اطراف ما را آشکار می‌کند و حتی می‌آفریند.

پی‌نوشت‌ها

1. Géocritique
2. Bertrand Westphal
3. Littérature et Space
4. L'écrivain, Auteur de Sa Ville
5. Juliette Vion-dory

6. La Géocritique; Réel, fiction, espace
7. Indéfini Culturel
8. Mike Crang
9. Robert Tally
10. Mikhail Bakhtin
11. Gaston Bachelard
12. Maurice Blanchot
13. Georges Poulet
14. Juri Lotman
15. Michel Kolo
16. Homi K. Bhabha
17. Géo-philosophie
18. Poétique de la ville
19. Deleuze
20. Guitar
21. Deterritorisation
22. Reterritorisation
23. La Geocritique; Réel, fiction, espace
24. Littérature et Espace
25. Espatio-temporalité
26. transgression
27. Référentialité
28. transgressivité
29. transgression
30. Referentialité
31. Multifocalisation
32. Polysensorialité
33. Stratigraphie
34. Intertextualité
35. Surimpression
36. Attribution erroné
37. Métonymique
38. Synecdoque
39. Anachronie
40. Interpolation
41. Anaphorique
42. Apocalyptique

منابع

امیرخانی، ر. (۱۳۹۶). رهش. تهران: نشر افق.

- بهزادفر، م. (۱۳۸۶). هویت شهر: نگاهی به هویت شهر تهران: نشر شهر.
- حبیبی، س.م. (۱۳۸۹). قصه شهر؛ تهران، نماد شهر نوپرداز ایرانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سیدقاسم، ل.، و نوح پیشه، ح. (۱۳۹۵). جغرافیای ادبی و شاخه‌های آن: معرفی مطالعات نوین بینارشته‌ای. *تقد ادبی*، ۳۳، ۷۷-۱۰۸.
- نامورمطلق، ب. (گردآوری) (۱۳۹۲). مجموعه مقالات سمینار بازنمایی فضاهاى شهری در هنر و ادبیات. تهران: نشر شهر.

References

- Amirkhani, R. (2006). *Rahesh*. Tehran: Ofogh Publication.
- Behzadfar, M. (1996). *Identity of City*. Tehran: Shahr Publication.
- Bachelard Gaston (2001). *La poétique de l'espace* [1957]. Paris: PUF.
- Bakhtine Mikhaïl. (1978). *Formes et temps du chronotope dans le roman*. Recueilli dans le volume *Esthétique et théorie du roman*: Gallimard.
- Behzadfar, M. (1996). *Identity of City*. Tehran: Shahr Publication.
- Habibi, S.M. (1999). *History of City*. Tehran: Publication of University of Tehran.
- Namvar Motlagh, B. (2012). *Representation of urban spaces in art and literature*. Tehran: shahr Publication.
- Seyed Ghasem, H., & Noohpisheh. H (2005). Literary Geography and its branches: Introduction to interdisciplinary studies. *Literary critic*, 33, 77-108.
- Westphal, B. (2000), Pour une approche géocritique des textes. *La Géocritique mode d'emploi*. Limoges, PULIM, coll. « Espaces Humaines ».
- Westphal, B. (2007). *La Géocritique. Réel, espace, fiction*. Paris: Minuit.
- Westphal, B. (2011). *Le monde plausible. Espace, Lieu, Carte*. Paris: Minuit.
- Westphal, B. (2019). Notes géocritiques sur la ville créative, *Épistémocritique*. Automne : numéro spécial Géocritique.

